

ХРИСТО БОТЕВ В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Петър Динев

I

Христо Ботев се появява в българската литература през 1867 г. със стихотворението „Майце си“, обнародвано във в. „Гайда“ на П. Р. Славейков. Последните му публикации са от месец май 1876 г. — статиите в първия брой на в. „Нова България“. Следователно неговата литературна дейност продължава десет години. Веднага трябва да се отбележи, че тя не е еднакво интензивна през тези години. При все че сътрудничи в „Дунавска зора“ на Д. Войников и във вестниците на Л. Каравелов, Ботев активизира своята творческа работа главно когато издава собствени вестници: „Дума на българските емигранти“ през 1871 г., „Будилник“ през 1873 г., „Знаме“ през 1874—1875 г., „Нова България“ през 1876 г. Към това трябва да се прибавят преводите и календарите, които подготвя. Единствената книга с негови художествени творби излиза в 1875 г. — „Песни и стихотворения“ (заедно със Ст. Стамболов). Но той е искал да издаде книга със собствени произведения много по-рано, както се вижда от обявлението, поместено в „Дунавска зора“ през април 1868 г.: „Имам чест да известя на съотечествениците си, какво тия дни ще се печати малкий ми труд „Първи поетически опити“ — проза и стихотворения.“ Това съобщение се потвърждава и в писмото до Н. Геров от 24 ноември 1868 г. от Букурещ: „Всичко, що имам сега, е малкият ми труд „Първи поетически опити“, за които бях публикувал в „Дун. зора“, че ще ги напечатам, и които могат да съставят книжка от 15—20 печатни листа, и превод — „Органическо възпитание на човека“ от д-р Шнеля; тях исках аз да продам някому, но тука няма кому.“ Трябва да се съжалева, че книжката не е излязла и че ръкописът ѝ не е стигнал до нас.

Както се вижда, присъствието на Христо Ботев в българската литература е кратко. Но броят на годините не е белег от съществено значение, защото смъртта на поета не туря край на това присъствие, а по-скоро се превръща в начало на един триумф, който продължава цял век и ще премине в следващите векове — докато съществува български език. Малцина са щастливците, на които съдбата е отсъдила такъв славен живот след смъртта. Тъкмо затова, когато говорим за мястото на Ботев в българската литература, темата не засяга само десетте години творческа дейност на великия поет, съвпаднала с един от най-напрегнатите периоди в нашата нова политическа и културна история, но и огромното влияние на делото му в по-нататъшното ни литературно развитие.

Някога в предговора към своята „Антология на българската поезия“ (1925) Гео Милев писа: „П. Р. Славейков е син на своето време и херолд на средата, от която произхожда — дребното демократично еснафство. Пак свързан с времето,

но във всеки случай като едно изключение се явява Христо Ботев (1847—1876). Ботев не е само представител на узрелия за обществена борба българин, какъвто е П. Р. Славейков, но нещо много повече: първото спонтанно избухване, пролетният вихър на прочистения от горнилото на робството български дух“. . . „Като върховна еманация на българския народ като раса — на неговия гений, Ботев излиза вън от рамките на народа като бит и живот, вън от условията на момента и средата. Генийт е абсолютен, идеален в своята същина. Оттук и интернационализъмът на Ботев и неговото стихийно революционерство, което руши всички прегради и догми пред себе си.“

Не е необходимо да се опровергават отделните мисли на Гео Милев. При едни от тях се касае за очевидна невярност (например — „стихийното революционерство“ на Ботев), а при други — за неприемлива терминология, с която се подчертава изключителността на Ботев като литературно явление и като израз на поетическия гений на нашия народ. Не може да се приеме в буквалния смисъл твърдението, че Ботев излиза извън времето и средата, „вън от рамките на народа като бит и живот“. И тук се срещаме в същност с хипербола. Ослепен от величието на безсмъртния поет, Гео Милев е склонен по-скоро да го откъсне от историческото развитие на българската национална култура и поезия, отколкото да го обясни като негов удивителен завършек в една необикновено напрегната и драматична епоха. Ботев действително носи в своята жизнена и литературна съдба белезите на изключителното, но изключителното е във висотата на художествените постижения, а не в характера на самото творчество; изключителното е в динамичната сила на творческите пориви, а не в особеностите на художествените търсения и в генезиса на образната система. С поезията си, с публицистиката си, с фейлетоните си Ботев е изцяло и дълбоко вкоренен в българската действителност и в българската литературна традиция.

За да се убедим в това, са достатъчни само две сравнения: с Раковски и народната песен. Раковски е най-големият кумир на епохата, най-привлекателният образ на български патриот в годините, когато се формира като личност младият Ботев. Не можем да установим точно какви моменти от биографията на Раковски са стигнали до будния син на калоферския учител Ботьо Петков, но широката популярност на няколко факта е безспорна: разпространението на „Предвестник Горскаго пътника“, „Горски пътник“ и вестник „Дунавски лебед“ вътре в страната, участието на Раковски в черковната борба и живото му отношение към такива нейни етапи като унията на Драган Цанков, политическата активност на Раковски през Кримската война, създаването на Българската легия в Белград, плановите за въстание и освобождение на България. Самият Ботев баща е един от най-горещите противници на униатското движение и пише статии срещу него в цариградския печат. Следователно в Ботевия дом не е могло да не се говори за патриота и бунтовника Раковски, който от емиграция пламенно защитава духовното и националното единство на българския народ. Ботев отлично е познавал делото на Раковски. Революционната дейност на великия котленец е една от изходните позиции на националноосвободителното движение и революционно-демократическата идеология през 70-те години.

Ботев неведнъж е изразявал възторженото си отношение към Раковски. В няколко статии във в. „Знаме“ през 1875 г. той разкрива заслугите на Раковски като носител на идеята за извоюване на свободата чрез четническото движение. Макар това да е вече изживян етап в националноосвободителната борба, защото историческото развитие е показало, че трябва да се създаде вътрешна революционна организация (по изразу на Ботев: „Трябва отреща да се работи, а не тука“, т.е. не на емиграция), Ботев категорично подкрепя революционния принос на Раковски: „Семето, което посея тоя незабвен за нас мъж, даде доста добри плодове, но ние, или неговите наследници, не можахме да се възползуваме во-

време от тях“ („Знаме“, г. I, 1875, бр. 20). Да си спомним и Ботевото възклицание в писмото до Ив. Драсов от 26.VI.1875 г.: „Но аз не се отчайвам: скоро ще да запее по-весело! Дей гиди хайдутлук, че пак хайдутлук! Де го Раковски, за да станем другари и да преобърнем всичкото хорско злато на олово и на желязо.“ Тези думи са казани в един тежък момент от живота на Ботев — семейни нещастия, безпаричие, борба за купуване на печатница, чрез която да се осигури издаването на в. „Знаме“, остра разпра с Каравелов и т.н. Тъкмо в такъв момент поетът се връща към спомена за Раковски и този спомен го изпълва с оптимизъм.

Особено интересна е връзката, която може да се открие между поезията на Ботев и творчеството на Раковски. Колкото и странно да звучи, Раковски е първият учител на Ботев в областта на поезията. Това става чрез стихотворенията, поместени в „Предвестник Горскаго пътника“ (1856) и „Горски пътник“ (1857). Тези две книги на Раковски, особено „Горски пътник“, се посрещат с огромен интерес от нашата интелигенция в емиграция и вътре в страната. Имаме много свидетелства в това отношение. Архимандрит Партений пише до Раковски на 16.V.1859 г. от Цариград: „Много пъти прочитах творението, което ще ви обезсмърти името, с голямо удоволствие; оно вообще изрядно е; известно е, че всекое начало не може да биде и свършено. Но како перв опит — можеме да речеме — и превозходно е.“ От Москва Вас. Попович изпраща стихотворение, посветено на Раковски. Вазов съобщава на проф. Ив. Д. Шишманов, че като ученик в Пловдив през 1866 г. четял „Горски пътник“ „въпреки невъзможния ѝ език — с възторг и умиление“. Известно е въздействието, което поемата оказва върху В. Друмев, Д. Войников, Л. Каравелов и др.

Няма никакво съмнение, че Ботев е познавал „Предвестник Горскаго пътника“ и „Горски пътник“. Това се вижда най-добре от съставката, която може да се направи между „Отлъчие от България одного разпаленаго родолюбца българина в лет. 1853“ на Раковски и „На прощаване“ на Ботев, а също и от редица отделни места в „Горски пътник“, които ни отвеждат към поезията на Ботев. Тук няма да разглеждаме прякото влияние на Раковски, особено върху концепцията, композицията и образите в „На прощаване“. По-важно е да установим дълбоката вътрешна близост, която съществува между двамата поети. На пръв поглед тази близост е парадоксална, защото се касае за творци от различна художествена величина и за произведения с несъвместима естетическа стойност. Пропастта, която съществува между тях, е съвсем очевидна: единият е слаб поет, претрупан, описателен, с изкуствен архаизиран език, с необработен и примитивен стих, създал произведения, които днес имат само историческо значение, а другият е могъщ поетически талант, чиито творби продължават да вълнуват въображението на милиони читатели. Но това е така, когато погледнем на поезията на Раковски като художествена реализация. Съвсем друго впечатление се получава, когато се опитаме да я разкрием като естетическа концепция, която остава нереализирана, като замисъл, за осъществяването на който липсва достатъчна художническа мощ. Някои ще се противопоставят на това разединение между замисъл и изпълнение като разностойностни категории. Но мисля, че в случая то ни е необходимо, за да разберем взаимоотношенията между Раковски и Ботев като творци. По мое мнение Раковски е поетически мислещ ум, способен на поетическо виждане, надарен с художническо въображение. Друг е въпросът, че неговите поетически концепции остават само неосъществен блян, само един ранен стадий в развитието на новата българска поезия. Раковски създава една „поетическа програма“, една своеобразна поетическа перспектива. Ако погледнем така на неговото стихотворчество, ще се убедим, че то представя твърде богата и многообхватна основа, върху която ще се изгради по-нататък цялата наша революционна поезия през Възраждането. Раковски стига до тази „програма“ не случайно — към вътрешния потенциал за поетическо мислене се прибавя пое-

тическа култура, придобита в гръцките училища, във Франция, в Сърбия и другаде, също тъй основана и на дълбоко познаване на българското народно творчество (не само чрез непосредното общуване с него, но и чрез научни занимания).

Могат да се набележат основните елементи в поетическата концепция на Раковски: страстно вникване в трагичната съдба на българския народ, изображение на най-потресните страни на робството, изразяване на революционния патос на епохата чрез открития протест и смелото възмущение, прякият призив за борба, вътрешна целеустременост. Но и това са твърде общи белези, ако не се вникне в детайлите на изображението, в човешките образи, в използваните символи, в патриотичните и революционните идеи, в потърсената връзка с народната песен, в обединяването на революционния и сатирично-изобличителния тон, в езика. На езика на Раковски не трябва да се гледа само откъм отрицателната му страна. Ако обърнем внимание на поетическата лексика, ще открием, че тя отговаря на измененията, които са настъпили в общественото съзнание — в нея са влезли политически и революционни думи. Раковски започва един път, по който вървят по-нататък Каравелов, Ботев и Вазов.

Не е възможно това да се покаже с отделни конкретни примери, защото се касае за общата идейно-художествена атмосфера на поезията на Раковски. От съпоставките се вижда, че Ботев е познавал тази поезия. Ето само един пример:

Оставае сбогом, бедно отъчество!
Прощавае ми, майко, аз отивам
далеч от тебе, мила моя, в странство,
в голямо поприще ужален вхождам!

Дотегнало ми е веки все робство турско!
Не мога веки да гледам насилие,
убийства, неправди от плем' агарянско,
отчайност, бедност и безчестие!

— — — — —
Аз зная, майко, оставаш неутешна,
нъ богу ся моли победа да нам даде
против тиранов борба щастлива, славна!
Спроти зла дела скоро да им отдале!

Ужасний час веки са той приближи
да мене далеч от тебе разстае!
З' отъчество славна смърт мне надлежи,
пламти възторгно кръв моя, играе!

Когда ти чуеш да съм погинал,
да не плачиш, майко, ни да радасш
за славно дело, что съм юнашки свършил,
нъ гроба ми прилежно да издириш,

от мряморен камен знак да ми въздвигнеш,
слова златна надпис за вечна памян
над него с следния речи да надпишеш:
„За вяр' и за свобода погина славен!“

Този пример показва добре какъв скок прави Ботев от полученото внушение към големия свят на поезията. Тук общата основа с Раковски е повече от очевидна, обаче близостта между двамата поети съвсем не се изчерпва с този случай. Тя се открива преди всичко в идейно-образната атмосфера на „Горски пътник“,

в картината на народните страдания и в патоса на освободителната борба. От една страна, Раковски говори за „звери азийски, люти кръвници“, които „колят, съблагат, грабат, бият“; за народните чеда — изгнаници, които „скитат са в странство без отъчство“; за народа, „достигнал в скотско търпение“, „кървави сълзи пролива“ и т.н., а, от друга — зове към храброст и борба и възпява старите юнаци—хайдутите, за които най-сладката реч е била свободата:

Песни преславни' им люди пеят,
чудно юнашество, тяхно мъжество
стари за спомян нами сказват. . .

Поетът заявява категорично:

Народ, кой своя правда желяе,
мила свобода и прелюбезна,
трябва с оръжие да я добие,
с жертва голяма и скъпоценна!

Раковски многократно прославя смъртта в името на свободата и отечеството:

По-добре смърт с юнашка борба,
нежели живот се безчъстен!
По-добре свобода минут' една,
нежели цял век жизни рабствен!

Ето идейно-поетическия свят на Раковски. Ботев му е близък. Неправилно е да се смята, че поетическото виждане на Ботев изхожда изцяло от Раковски, но общите корени са безспорни. Затова е възможно и влиянието, което единият оказва на другия. Различията между тях се изиявяват в особеностите на времето, в което се формират, в политическия момент, в който работят, в развитието на революционната идеология, която отразяват. Ботев внася нови елементи, които сочат по-висок стадий на революционно-демократическата идеология. Но това е само едната страна на проблема. Голямото различие между Раковски и Ботев се проявява в художествената реализация, в необикновения поетически талант, в неотразимата въздействена сила на поезията, която надхвърля границите на своето време.

Но не този момент ни интересува тук, а преди всичко връзката на Ботев с националната литературна традиция. Установяването на националната естетическа принадлежност на поета опровергава мита за наднационалния характер на неговия гений. Това добре личи и от връзката на поета с българската народна песен. Откриваме я в мисловния и образния свят, в поетиката, в стиха и езика. Някъде тя е съвсем очевидна — „Хайдути“, „Пристанала“, „Зададе се облак тъмен“, „Хаджи Димитър“, „На прощаване“. Тази връзка не бива да се отъждествява само с видимите народнопоетически елементи. Връзката е по-дълбока, защото засяга отношението към народния естетически опит изобщо. Анализирайки това отношение, убеждаваме се, че то е изиграло огромна роля във формирането на поета. Ботев продължава едно движение, започнало през 40-те години от Найдено Геров и до голяма степен дало облика на българската възрожденска поезия. Обаче никой друг български поет не се е приближил така плътно до естетическия идеал на народа. За това говори не само дълбоката същност на Ботевата поезия, но и още един важен факт: способността на Ботевите творби лесно да се превръщат в народнопоетически произведения, лесно да се фолклоризират, а също тъй и да оказват влияние върху новия и съвременния фолклор. Ботев не търси външни разработки на фолклорни теми и мотиви, той не се стреми да привнеса отвън фолклорна образност, защото неговата връзка с народната

песен е дълбоко органична. Той носи много от чертите на народния певец, от неговото поетическо мислене, от неговото отношение певец—песен—народ.

Разбира се, връзката с народното творчество не бива да се превръща в изключителен и всеобхващащ принцип, който определя характера на Ботевата поезия. Формирането на една такава могъща творческа личност е много по-сложен процес. Към националната традиция се прибавя опитът на световната поезия, натрупаната литературна култура, личното художествено откривателство — като преодоляване на традицията, като поетическо новаторство.

II

Ботев е последният и най-висок етап в развитието на българската възрожденска поезия. Между поетите, които се появяват в печата почти едновременно с него и работят през същия период, е Ив. Вазов. Това не е случайно, те са близки и по възраст, родени са в средата на века. Но за дадения период Вазов не представя нов момент в историята на нашата поезия, при все че е твърде плодovit. Голямата му поетическа дарба ще се разгърне по-късно, в периода след Освобождението, и едно от първите ѝ завоевания ще бъде бележитата „Епопея на забравените“. Макар започнали едновременно като поети, Ботев го изпреварва: още първото му публикувано стихотворение „Майце си“ се отличава с голямо художествено майсторство. Ботев не познава „чиракуването“ в поезията (доколкото съдим по отпечатаните му творби), докато това не би могло да се каже за Вазов. Ботев смело долавя пулса на своето време, навлиза в неговите най-актуални проблеми — политически и социални, нравствени и творчески. Той разкрива широтата на идейния поглед, до която се приближава само Каравелов, но в поезията тази широта на Каравелов не се реализира художествено. Ботев има още едно голямо предимство пред Вазов — огромната общественореволуционна дейност, която го издига до един от първите ръководители на националноосвободителното движение, и по-широкия, творчески диапазон: прозата, фейлетона, публицистиката, литературната критика, които са чужди на Вазов през този период. Като тип писател-общественик Ботев е близък на П. Р. Славейков и Каравелов. Трябва да се отбележи още един момент: Ботев оказва значително влияние върху младия Вазов — преди всичко върху неговата поезия (в „Пряпорец и гусла“), но до известна степен и върху неговия мироглед. Тук не бих правил сравнения в една такава сложна и много индивидуална област, каквато е таланът. Безспорно, Вазов е всестранно надарен творец; в годините след Освобождението той разкри всичките си художнически възможности и създаде шедьоври в поезията и прозата. Ботев имаше трагична съдба — живя и твори в кратък исторически период, но затова пък с необикновена интензивност и сила. За десет години творческо присъствие в българската литература Ботев създаде блестящи поетически творби, поразяващи с изразната сила и драматизма си. В поезията и публицистиката той достигна върхове, които, от една страна, се включват в закономерното развитие, в националната литературна традиция, а, от друга — представят нейно невероятно извисяване. Ето защо при всички случаи творческата изява на Ботев е най-високото постижение на българската възрожденска литература, нейн удивителен завършек.

Вече посочих, че развитието на Ботев се корени дълбоко в нашата национална традиция. В областта на поезията тя не е много продължителна; няма нищо общо с формите на средновековната поезия. Пък и Ботев е далече от всичко, което иде от Средновековието; средновековното светоусещане му е противоположано. Формирането на Ботев като поет няма никаква връзка нито с опитите на първите стихотворци, нито със сантименталната любовна лирика, така упорито упражнявана от авторите на народните песнопойки, между които в ранното

си развитие и П. Р. Славейков заема не последно място. Ботев е чужд дори на поетическите опити на Н. Геров, когото добре знае — като сродник, като приятел на семейството и като свой личен покровител. Той не е могъл да не познава поемата „Стоян и Рада“, издадена през 1845 г., но тя вероятно не го е привлякла нито със своята сентименталност, нито с външното използване на фолклора. Трябва да се има пред вид още едно важно обстоятелство — високият художествен критерий, който Ботев си е изработил твърде рано и особено след запознаването си с руската поезия; с нея има възможност да се сроди твърде дълбоко по време на престоя си в Русия. Руската литература е била един от основните предмети в гимназиалната програма. А и като студент в Одеския университет Ботев вероятно ще е посещавал лекции по литература, още повече че там е имал добър наставник и ръководител — бащиния си приятел проф. В. Григорович. При това Ботев е познавал не само Пушкин и Лермонтов, но и поезията на революционните демократи Некрасов и Огарьов и изобщо руската гражданска и политическа поезия — от декабристите до революционните поети на 60-те години.

Ето високата идейно-естетическа позиция, от която Ботев е гледал на българската поезия. Като изключим народната песен, която късно влиза като съзнателно търсен художествен извор в развитието на възрожденската литература, той е виждал като свои предходници само два големи стожера — Раковски и Славейков. Те са представляли миналото на българската поезия, а може би и нейното настояще. Това са творците, които са направили основните и големите крачки за създаване на национална поетическа традиция.

Вече разгледах връзката на Ботев с поезията на Раковски. Ботев не е могъл да не оценява нейните слабости. Тя не може да бъде ръководна основа за художника, но безспорно е представляла своеобразен поетически резервоар, съкровищница на емоционални и образни импулси, инструмент за проникване в трагичната съдба на народа; тя разкрива очарованието на народните юнаци и хайдутини, борци за правда и свобода. Докосването до поемите на Раковски е докосване до една потенциална поетическа атмосфера, която има способността — въпреки своята художествена незавършеност — да въздействува. Тъкмо затова тя присъствува в поетическия свят на Ботев, а това значи, че присъствува и в българската литература. Тя е все пак едно своеобразно завоевание в нейното развитие.

Не знаем доколко Ботев е познавал творчеството на Д. Чинтулов. Не е възможно патриотичните песни на сливения учител и поет да не са стигнали до него. Те са пътували чрез ученическите тетрадки из цялата страна; учителите и младежите са били най-усърдните им читатели. Ботев обаче никъде не споменава Чинтуловото име. За нас ще остане тайна отношението на Ботев към Чинтуловата поезия, но тя има свой свят — и този свят е близък до света на Раковски и Ботев. Когато разглеждаме мястото на автора на „Хаджи Димитър“ в историята на българската поезия, трябва да се съобразяваме с този свят. Независимо от данните на хронологията (Раковски и Чинтулов са почти връстници; поетическото творчество и на двамата е свързано с патриотичното раздвижване около Кримската война), поезията на Чинтулов е по-нататъшно развитие на образната система, стиха, езика и нов етап в подготовката за появата на голямото изкуство на Ботев. Патриотичната призивност е основният момент в тази поезия; идейно и тематично нейният свят е по-стеснен дори от света на Раковски, но тя представя несъмнена крачка напред в кристализацията на поетическия образ и емоционалната изразителност. Чинтулов е напуснал художествения стадий на Раковски и създава стихотворения и песни, които носят естетически внушения.

Има още една особеност, която свързва Ботев и Раковски и Чинтулов: те са поети на патриотичната и революционната целеустременост, поети-граж-

дани, за които не съществува поетически свят извън високите обществени идеали. Това са творци, които съзнателно се обричат на „художнически аскетизъм“, ограничават творческите си прояви в една единствена насока. В лицето на Раковски и Чинтулов българската литература вече е изградила този тип поети. Ботев продължава техния път, като развива могъщо, пълно и категорично чертите на поета-гражданин и революционер, възплащайки ги във високохудожествени творби.

Вторият голям стожер, който определя пътя на българската поезия преди Ботев, е П. Р. Славейков. Без Славейков са немислими нито Ботев, нито Вазов. Вазов нарича Славейков свой учител и дава израз на дълбоката си почит към неговото дело в речта, която произнася на първия си юбилей в 1895 г. В тази реч забележителни са думите, с които Вазов оценява заслугите на Славейков за развитието на нашия литературен и поетически език.

Ботев е следял дейността на Славейков като обществен деец, журналист, издател и поет и е споделял дълбокото уважение на революционната емиграция към водача на българското демократическо течение в Цариград. Фактът, че понякога го е критикувал, не променя нещата — това се е налагало от различните позиции, които двамата са защищавали в обществения живот. За доверието, което е имал в писателския авторитет на Славейков, говори обстоятелството, че тъкмо нему Ботев е изпратил стихове за публикуване (Пенчо Славейков твърди, че това е било цяла тетрадка) и че в Славейковия вестник „Гайда“ се появява първата неговия известна творба. Независимо от отношенията, които се създават между двамата възрожденски поети, делото на Славейков представя цяла епоха в българската литература до Освобождението. Ботев очевидно не е ценял неговата сантиментална любовна лирика. В кратката си бележка по случай излизането на книгата на А. Франгя „Венец на българската муса“ той пише иронично: „Г-н Франгя е достоен подражател на г. Славейковите „Момиче, момиче, бяло Иваниче“ („Знаме“, I, 1875, бр. 4). Но любовната лирика е създавала голяма популярност на Славейков още в ранните години на неговата писателска дейност. Към тази популярност постепенно се прибавя и признанието, което Славейков получава като журналист и публицист, редактор и издател, преводач и просветител, демократ и патриот. Основното признание е признанието за поета и майстора на българския поетичен език. Славейков има двама учители — народното творчество и руската поезия. Неговият поглед е насочен към българския живот, към съвременната действителност. От своите демократически позиции той създава гражданска поезия, която вълнува съвременниците. В години на голямо национално напрежение, каквито са събитията около Кримската война, Славейков със своите патриотични стихотворения се приближава до тематиката на Раковски и Чинтулов. В анализа на обществената действителност, която го заобикаля, често стига до горчиви разочарования и остро разобличение, което го сближава до Ботев. Сближава го с Ботев и отношението към фолклора. „Изворът на белонотата“ и „Хайдутите“ се намират на една обща развойна линия на българската възрожденска поезия; те са родени в образно-емоционалната и творческа атмосфера, в която са възникнали най-хубавите произведения на фолклора.

Всe още не са изследвани у нас проблемите на поетиката, стиха и езика — така, както се поставят в поетическото творчество на Славейков, за да се види какво той внася в историята на българската литература в това отношение. А този принос е огромен. Достатъчно е да се анализира неговият стих, за да се види развоят, който достига стиховата система чрез неговата поезия. Това важи и за композицията, жанровите форми, баснята, поемата, изразителността на езика и т. н. Прав е Вазов да каже: „Той пръв със своя майсторски чук издяла из грубата скала на българския език статуи с изящни линии и форми, пръв изкара из тоя първобитен, необработен инструмент ония сладки звукове, ония драги песни, които

са поийвали нашите юношески души и са поронили в тях първите семена от любов към хубавото, към поезията“ (Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. XIX, 1957, стр. 339—340). Това е признание на поет и съвременник, който е могъл най-добре да оцени приноса на Славейков за развитието на нашата поезия. Независимо от критицизма си Ботев едва ли би оспорил тази оценка. Това признание посочва, че до появата на Ботев и Вазов в българската литература е била създадена една широка и здрава основа, върху която може да се опре новото поетическо поколение.

Значението на Славейков в това отношение се увеличава от още едно обстоятелство: той е разностранна поетическа индивидуалност; творческият „аскетизъм“ му е чужд. Една кипяща виталност определя разнородните му поетически настроения — от любовното преживяване до гражданската резигнация, от възприятието на природата до размисъла над социалните неправди. Широкият творчески диапазон обуславя и разностранността на художествените търсения и решения, разнообразието на поетиката. Това съвсем не значи, че във всички области Славейков е постигнал успехи. Това също не значи, че времето не е накарало много от творбите, които съвременниците са оценявали като високи художествени постижения. Самият Ботев за едно десетилетие е преодолял редица моменти от поетиката на Славейков и е извел нашата поезия на по-висок етап. Мястото на Славейков в историята на българската поезия трябва да се оценява исторически, с оглед на онова, което неговата поезия е наследила и създала, с оглед на новите линии, които е развила, с оглед на трансформацията, която се извършва чрез нея между фолклорна традиция и индивидуално творчество, между сантиментализъм, романтизъм и реалистично възприемане и възсъздаване на света.

Поради творческата си многопосочност поезията на Славейков притежава още едно качество — възможност да послужи за изходна точка на различни жанрови форми и стилово-лирически направления. Това важи и за цялостното литературно дело на Славейков, в което поезията е основният момент, но покрай нея се разработват интересни страни на прозата: мемоаристиката, хуморът и сатирата, фейлетонът, публицистиката, литературната критика.

С появата си през 1867 г. Ботев сварва в българската литература още редица оформени или оформящи се писатели: Л. Каравелов, Д. Войников, В. Друмев, Ил. Р. Блъсков; към тях той има свое определено отношение. По-важно е в случая да отбележим поетите (освен Л. Каравелов): К. Миладинов, Гр. Пърличев, Н. Козлев, Р. Жинзифов, Д. Великсин; тук няма да споменаваме имената на бездарните стихотворци, които времето отдавна е заличило от паметта на поколенията. К. Миладинов е познат на Ботев преди всичко като фолклорист и като мъченик на българската национална борба. Гр. Пърличев много късно бива оценен като голям поет — когато поемите му „Сердарят“ и „Скендербей“ биват преведени от гръцки на български; за съвременниците си той е само неуспелият преводач на „Илиада“. Н. Козлев излиза от традицията на Раковски — насочва вниманието си към освободителната борба, като използва в рамките на поемата образи, символи и похвати от народното поетическо творчество. Р. Жинзифов е свързан с някои романтични славянофилски традиции. В патриотичната му поезия преобладава елегичният тон, произтичащ както от дълбокото съзнание за трагичната участ на българския народ, така и от личната жизнена съдба. Особено силно е изразен носталгичният момент (както и у К. Миладинов). Жинзифов разкрива душевния свят на младите българи, отишли да учат в чужбина, откъснати от родината, близки до безнадеждността и отчаянието. Елегията се разпространява твърде рано в българската поезия. Свой поетически свят носи Д. Великсин, който поставя въпроси от морално и социално естество: тежкото положение на жената в съвременното общество. Философският размисъл у

Великсин лесно минава в дидактизъм. Великсин разработва сонетната форма. Според спомените на съвременниците Ботев е ценял неговото стихотворно майсторство (Вазов привежда думите му: „Аз съм поет по душа, Великсин е поет по изкуство“).

Не можем да отменим яркото присъствие на Л. Каравелов в българската литература. Заедно с Раковски и Славейков той е един от учителите на младия Ботев. През 60-те години е вече оформен белетрист, публикувал сборник с повести и разкази на руски в Москва (1868); добре е познат като публицист и журналист. От 1870 г. Ботев е сътрудник на неговите вестници „Свобода“ и „Независимост“. През седемдесетте години Каравелов е в центъра на българския литературен живот в Румъния — като белетрист и поет, като журналист и публицист, като преводач и литературен критик. С оглед на нашата тема твърде интересно е поетическото му творчество. Най-ранните му стихотворения са поместени в сп. „Братски труд“ през 1860 г. След 1869 г. Каравелов публикува голям брой стихотворения в „Свобода“, „Независимост“ и „Знание“. Поетическите му постижения са ограничени; те се изразяват в няколко творби: „Хубава си, моя горо“, „Преминуват годинките“, „Не раждай ме, мамо, бяла, черноока“. Но независимо от това не може да се отрече обществената роля на поезията на Каравелов — заедно с публицистиката му тя изпълнява определени политически задачи. Тематиката ѝ е твърде широка: тежкото положение на народа, разобличението на народните врагове, националноосвободителната борба, носталгията по младостта и родината. Тематичните контакти между стихотворенията на Каравелов и Ботев са безспорни, обаче по художествен строй това са два съвсем различни художествени свята. Поезията на Каравелов е далече от могъщия творчески темперамент и силните образи на Ботев. Двамата писатели се срещат в друга област — публицистиката и фейлетоните; близостта тук е толкова голяма, че и до днес остава неразрешен въпросът за авторството на значителен брой статии и фейлетони.

III

Творчеството на Хр. Ботев е дълбоко закотвено в българската възрожденска литература, свързано е с хиляди нишки с българската действителност, отразява трагични и същевременно възвишени моменти в историческото развитие на българския народ. То израства върху една национална художествена традиция с дълбоки корени във фолклора. Фолклорът дава националния облик на възрожденската ни литература и особено на поезията, но съвсем не изчерпва нейната характеристика. Ролята на фолклора е твърде сложна — неговото използване върви едновременно с неговото преодоляване, което не е без връзка с намаляването на обществените му функции през XIX в. Фолклорът импулсира литературното развитие, разкрива творчески пътища пред писателите, придава самобитен, национален характер на литературата, но в този процес действуват и други сили — естествената тенденция за създаване на ново художествено съзнание и нов тип литература, обусловени от измененията, които са настъпили в социалната структура на българското общество. Контактът с големите европейски literatury — както с тяхното огромно наследство от миналото, така и с творческите търсения на съвременността — е фактор от решително значение.

Ботев започва писателската си дейност в една литература, напълно развита в жанрово отношение, вътрешно обогатена от трансформационните процеси, които са се извършили в нея, с език, който се е превърнал в годно сечиво за поетически изказ. Значителни са успехите преди всичко в областта на поезията — и в публицистиката, ако се смята за част от литературата. Присъствието на един голям поет като П. Р. Славейков улеснява развитието на младия талант, но съ-

щевременно и затруднява пътя му — защото мъчно е да се изтръгнем от сянката на голямата литературна фигура. Процесът е винаги един и същ и има своята диалектика: от една страна — усвояване на традицията, от друга — нейното преодоляване. Само големите творчески индивидуалности могат да минат през двата етапа.

Още с първите си обнародвани стихотворения Ботев показва сила на таланта и творческа сигурност. В българската поезия заговорва мощен поет. В „Майце си“ сме развълнувани от скърбите и разочарованията на младия човек, който чувства съдбата си като проклятие, защото живее в действителност, която обезверява всичките му надежди. Младата душа е разпъната от мрачни мисли и бурни мечти, но светът е мъртъв и коварен и няма отзив за благородното сърце („Към братя си“). С огромна сила избухва Ботевият талант в „Елегия“ — за първи път в българската поезия се чува такъв мъжествен, революционно-разобличителен глас. „Елегия“ е началото на марша на големите идеи и големите чувства в „До моето първо либе“ и „На прощаване“, „Борба“ и „В механата“, „Патриот“ и „Моята молитва“, „Хаджи Димитър“ и „Обесването на Васил Левски“. В сравнение с тези творби всичко създадено до този момент в българската поезия изглежда бледно. Върхът на художественото майсторство е завладян с неочакван, бърз и решителен шум. Наистина в историята на българската литература се разкрива нова страница.

Новите литературни периоди започват с нови личности. В края на 60-те и началото на 70-те години Ботев е такава личност — нова, необикновена поетическа индивидуалност, която се налага неотразимо. Той е погълнал всичко, което може да му даде родната среда, престоят в Русия, емиграцията в Румъния — като жизнени впечатления, като обща и философска култура, като естетически опит. Изключително взискателен към себе си и към другите, Ботев е преди всичко една нравствена личност — и в сферата на социалния живот, и в сферата на изкуството. Във всички области, в които работи, той решава идейно-нравствени задачи. Оттук и основният му принцип като писател и художник — да свърже естетичното с етичното. Етичното за него е много по-широко понятие, отколкото обикновено разбираме тази дума: то засяга не само поведението на личността в обществото, но и социалните отношения изцяло; засяга основните закони, които изграждат монолитната човешка личност, но също така и законите, които определят историческото развитие на народите. Затова Ботев може да заяви едновременно: „Няма власт над оная глава, която е готова да се отдели от плещите си в името на свободата и за благото на цялото човечество“ („Знаме“, 1875, бр. 23) и „Само огън и меч, кръв и революция ще избавят народа от смърт и пропадане“ („Знаме“, 1875, бр. 18).

Монолитната, цялостната личност на Ботев налага своя силен отпечатък върху творчеството му — от поезията до публицистиката. Няколко неща веднага обръщат вниманието: протестът срещу всичко, което спира човешкия напредък, защитава тиранията, пречи на борбата на народите за свобода; чувството за отговорност пред съвременността и пред историята, бунтът срещу всяко примирение със злото; взискателността към самия себе си и към всички; непрекъснатият диалог със съвременниците, пред които Ботев поставя смело и категорично най-острите и най-болните въпроси; вярата в силите на народа, в неизбежната победа на прогреса и революцията, в бъдещето на човечеството. Тъкмо тези моменти създават високата температура и на поезията, и на публицистиката.

Ярката индивидуалност на Ботев е подчертана и в обществената му дейност, и в творчеството му. Тя иде не само от силата на таланта, но и от съзнанието на писателя, че е проникнал дълбоко в своята епоха, че е разкрил пружините, които движат историческото развитие, че с изострената си чувствителност се е докоснал

до самата същина на народните страдания и надежди. В съзнанието на поета се е отразило изцяло съзнанието на обществото и на времето, в което живее. Опрян на своите убеждения, Ботев може да разговаря смело със своите сънародници, да провокира непрекъснато тяхната нравствена чувствителност и тяхната съвест. Без да бъде моралист, той се превръща в обвинител и съдия, диалогът се трансформира в монолог. Ботев има право на този монолог не само защото се опира на твърдите си убеждения, но и защото поставя най-високата мярка на идеите си — цената на собствения си живот. Той не само декларира, че е готов да го отдаде за свободата на отечеството си и на цялото човечество, но в решителния момент изпълнява великата нравствена повеля:

Подкрепи и мен ръката,
та кога въстане робът,
в редовете на борбата
да си найда и аз гробът.

В историята на световната литература малцина са поетите, които приемат смъртта като истинска и единствена цена на поезията. Колко тясна е връзката между поезия и жизнена съдба в съзнанието на Ботев, показва и познатият факт, че в изпратеното от борда на „Радецки“ прощално писмо до приятелите си той пише: „Аз съм весел и радостта ми няма граници, като си наумя, че „Моята молитва“ се сбъдва.“

В обществената дейност, идеите, творчеството на Ботев има нещо изключително. Ние се удивляваме, но същевременно го приемаме и разбираме като проява на една голяма и надарена личност, на един необикновен ум. Онова, което по-трудно можем да разберем, то е фактът, че този толкова високо издигнал се над своята среда мислител и поет намира свой събеседник в лицето на съвременниците си. В случая ни интересува не образът на поета и публициста — ние го изграждаме в съзнанието си, но образът на Ботевия читател, на онзи, към когото са отправени вдъхновението на неговите стихотворения и вътрешното вълнение на статиите и фейлетоните му. Става дума не да търсим действителния читател такъв, какъвто съществува в тогавашното българско общество, а Ботевия адресат, онзи, към когото поетът мислено се обръща. Неговият образ ще намерим в самото Ботево творчество. Той е сложен — защото може да бъде разбран в прекия смисъл на думата: онзи, към когото поетът и публицистът насочва не само вярата си, не само радостта си от борбата за свобода и революцията, но и изобличителните си стрели. Тук адресатът е просто герой на поезията и прозата на Ботев. Обаче същинският Ботев адресат е друг, той е негов двойник, негов постоянен събеседник и довереник. Да се анализира този сътворен от Ботев образ е извънредно интересно. Ние не сме сигурни дали той конкретно съществува в реалната историческа действителност, но Ботев го постулира и го създава. Той го внася в българската литература и чрез нея — в българската действителност. Това не значи, че Ботев го е „съчинил“ и „измислил“. Вероятно той е вече съществувал като потенциалност, редица негови черти са могли да се открият в средата, в която Ботев се е движел, но Ботев го досътворява като цялостен и завършен образ. Това е един необикновено интересен опит да бъде издигната българската интелигенция до великите идеали и задачи на времето, до най-високите интелектуални и етични изисквания. Никой преди Ботев не е поставял такава висока мярка в нашата поезия и публицистика. И ако се говори за великата обществена функция на литературата, чрез творческото дело на Ботев тази функция се осъществява блестящо.

При анализа на Ботевата поезия ние се удивляваме на живата и активна връзка на твореца с епохата, с нейната духовна атмосфера, с идейно-политическия климат, със социалната среда. Това се чувства навсякъде — в образите,

които създава, в картините, които рисува, в емоциите, които разкрива. Ботев написва двадесет стихотворения — количество, което не би могло да осигури широки контури на изображението; сякаш няма възможност за многообхватност на рисунъка, за богатство от конкретни реалии. Впечатлението от тези двадесет стихотворения обаче е съвсем друго — в тях е възплътена цялата епоха, с острите ѝ конфликти, с най-светлите ѝ идеали, с драматичните ѝ борби, с трагичната съдба на народа, с героичните подвизи на хайдутите, бунтовниците и революционерите, с мрачните мисли и бурните мечти на най-издигнатите народни синове. Почти чужда на епичния размах, специфично лирична по своя характер, поезията на Ботев представя пълно огледало на епохата. Пълнотата иде не от широтата на изображението, а от неговата съгъстеност, от кондензирания характер на краските, от синтетичността на образите. Използвайки метафорично-алегоричния език, поетът постига лаконичност в най-ярките и най-силните изображения. Могат да се дадат много примери. Такаъв е случаят с бележитата картина на народните страдания в „Елегия“:

Мълчи народа!

Глухо и страшно гърмят окови,
не чуй се от тях глас за свобода:
намръщен само с глава той сочи
на сган избрана — рояк скотове,
в сюртуци, в реси и слепци с очи.

Сочи народът и пот от чело
кървав се лее над камък гробен;
кръстът е забит в живо тело,
ръжда разяда гложани кости,
смок е засмукал живот народен,
смучат го наши и чужди гости!

С подобна изобразителна сила се отличават картините на битката за свобода („До моето първо либе“), на турската тирания („В механата“), на народната скръб („Обесването на Васил Левски“) и др. Синтетичността се постига и с уметелното използване на сентенцията като идейно-поетическо обобщение.

Още един момент заслужава особено внимание: преображението на словото в поетически текст. В никакъв случай не бива да се отричат художествените постижения на предходниците и съвременниците на Ботев — Чинтулов, Славейков, К. Миладинов, Вазов, Д. Великин и др. Но, струва ми се, че пръв Ботев оценява изразителната сила на словото. Всяка дума е отделен свят. Поставена в контекст (а думите живеят само в контекста), тя получава идейна, образна и емоционална многозначност, превръща се в семантичен заряд. Велика заслуга на Ботев в историята на българската поезия е, че открива силата на словото. Оттук и неговото внимателно, но пълно използване. Специалният анализ показва в това отношение голямото майсторство на Ботев. Той преодолява многословността, паразитната употреба на думата, въпряга в художествената изразителност многозначността и асоциативността на словото. Богатството на неговия стил не се мери с количеството на употребените думи, с многообразието на граматичните форми, а със способността му да използва цялата вътрешна изразителност на думата. Ботев е майсторът на „силните“ думи. Да вземем примери само от едно стихотворение — „Към братя си“ (второто публикувано Ботево стихотворение — от 1868 г.). Безспорна е изразителната сила на стиховете: „Тежко, брате, се живее/между глупци неразбрани“; „Но себе си, брате, губя,/тия глупци като мразя“; „Мечти мрачни, мисли бурни /са разпнали душа млада“; „Но кажи ми що да тача/ в тоя мъртъв свят коварен“ и др.

Богатата изразителност се постига не само чрез „силните“ думи, но и с „обикновените“ думи, външно „спокойни“, но точни, освободени от всякакви паразитни епитети, използвани в лаконични изречения. Най-добрият пример е многократно цитиран:

Настане вечер — месец изгрее,
звезди обсият свода небесен;
гора зашуми, вятър повее —
Балканът пее хайдушка песен.

Тук всяка нова дума би нарушила образната сила, емоционалната атмосфера, идейната целенасоченост на строфата. Думите са така точни и ясни сами за себе си, че не се нуждаят от никакви допълнителни пояснения или емоционални оцветявания. Това са най-обикновени думи, с определени значения, познати на всички, но те са получили необикновена изразителност в контекста, в който са употребени.

Ботев пръв в нашата поезия преодолява „поетичността“ на езика, отрича търсенето на „красивост“, освобождава се от „сентименталния“ стил, така прищип на възрожденската ни поезия. Родоначалникът на този стил бе П. Р. Славейков, но и той се опита да го превъзмогне в гражданската си лирика. Ботев използва голямо количество „прозаични“ думи — от битовата до политическата лексика. В това отношение той е предходник на нашата революционно-пролетарска поезия, на поетите от началото на двадесетте години, които се бореха срещу езика на символистите, на нашата съвременна поезия. Трябва да се отбележи, че „прозаичните“ думи у Ботев не са стихийно явление, а са подчинени на стилистични цели. Все по тази причина участието на диалектизмите в поетическия му език е съвсем ограничено.

Тук нямаме за задача да изчерпим големия проблем за поетическото майсторство на Ботев; това би значело да се разгледат още много моменти в неговото творчество: типът на подхода към действителността, обикнати похвати при изграждане на образа, композиция, монологът като основен лирически израз, белези на поетическата реч, стих и т. н. Безспорно, Ботев би могъл да каже напълно основателно за себе си, че е поет не само по душа, но и по изкуство.

IV

Съвременниците едва ли са могли да оценят това изкуство така пълно, както ние днес го оценяваме. Може би малцина са били подготвени да разберат високата художествена култура на Ботев. Но едно те са почувствували без всякаво съмнение: идейната смелост и историческата мащабност на неговата поезия. Това е поезия на големите и силните чувства, на драматичните конфликти, на великите устремии на епохата, на нейния трагизъм и на нейната възвишеност. Страданията на народа са вплетени в сложната емоционална атмосфера на времето — в нея се смесват скръб и болка, възмущение и протест, трагизъм и борба, ненавист и любов. Личните преживявания се превръщат в решения на философски въпроси, патриотизъм и революционен устрем се преливат взаимно, националноосвободителната борба се включва в многовековното движение на човечеството напред — чрез разрушаване на лъжливите кумири на черквата и монархията, чрез разобличаване на мракобесието, чрез утвърждаване на пътя на революцията. Това са големи, съдбоносни, общочовешки въпроси, които не могат да не развълнуват Ботевите съвременници. Разбира се, основното е — пълното отрицание на робската тирания, отхвърлянето на социалната експлоатация, възвеличаването на борбата за освобождение. Формулировките, които използвам, не са най-добрият подход към поезията на Ботев. Служа си с тези формулировки, за да подчертая по-силно историчността на Ботевата поезия — исто-

ричност на съдържанието ѝ, но историчност и на възприемането ѝ. Историчността увеличава нейната естетическа активност — не само във времето, в което възниква, но и в нейния живот през следните десетилетия, в продължение на един век от смъртта на Ботев до наши дни.

Естетическата активност на Ботевата поезия заслужава специално внимание. Не се касае само за възприемане от широките читателски кръгове, от целия народ — също много интересен въпрос. Става дума за естетическата активност в историята на българската литература. А за едно творческо дело това значи да излезе от своето време и да заживее във времето изобщо. Ботевата поезия има тази рядка съдба. Недостатъчно изяснен е въпросът за оценката, която тя получава у своите съвременници. Добре известни са, за да не бъдат повтаряни тук, някои белези за отношенията към нея на П. Р. Славейков, Д. Войников, Васил Левски, Бачо Киро Петров и др., за разпространението на Ботевите стихотворения като песни, които стават част от песенния репертоар на тогавашната интелигенция и на революционната младеж. Но също така известно е, че книжката „Песни и стихотворения“ от 1875 г. не получава нито една рецензия. Причините могат да се търсят и в настъпилите политически събития, но фактът не може да не бъде отбелязан.

По-важен е отзвукът, който поетическото творчество на Ботев намира в развитието на самата поезия. Първият голям факт е отношението на Вазов. Това отношение минава през интересни фази след Освобождението — главно като оценка на личността и творчеството (в спомени и статии за Ботев). Но през 70-те години то се проявява в пряко влияние. Като поет Вазов се формира в сложна обстановка, използва различни традиции от нашата и чуждите литератури. Участник в подготовката на Априлското въстание, озовал се политически емигрант в Румъния, в годините на най-високо революционно напрежение Вазов преоценява своите естетически позиции. Влиянието на Ботев тук се оказва едно от най-важните. Това личи особено в книгите „Пряпорец и гусла“ и „Тъгите на България“ — в програмното стихотворение „Новонагласената гусла“, в „Панагюрските въстаници“, „Пряпорец“, „Свобода или смърт“ и др. Претърпяло дълбоки естетически трансформации, това влияние стига до „Епопея на забравените“. Ботевото въздействие не заличава различията между двамата поети — в идейната целеустременост и в поетическите темпераменти, в художественото възсъздаване на света и в образно-стилово отношение.

Не би трябвало да търсим Ботевото влияние върху Ст. Стамболов; учителят на Стамболов е Каравелов. Но Ботев има друг поклонник — Бачо Киро Петров, който в своите ръкописни сборници и тетрадки преписва и преработва Ботевите стихотворения. Чрез тези преписи Ботев по-скоро стига до читателя, отколкото чрез печатаните текстове. И тук е главната заслуга на Бачо Киро, един от най-симпатичните представители на нашата народна интелигенция в навечерието на Освобождението, загинал за свободата на народа си. Бачо Киро променя Ботевите заглавия, взима отделни строфи и ги продължава със свой текст, създава нови варианти. Преписите и преработките на Бачо Киро са важен документ за обаянието на Ботевата поезия през 70-те години и за нейната обществена и литературно-историческа функция.

Все още не е написана историята на Ботевата поезия след Освобождението. Към поезията трябва да бъдат прибавени и фейлетоните, които също създават една традиция в българската литература. Тази традиция може да бъде проследена във фейлетонното творчество на Зах. Стоянов, Алеко Константинов, Г. Киров, Хр. Смирненски и др. Ботевата поезия бързо печели читателите, превръща се в национално художествено достояние, дълбоко прониква в сред широките народни маси, оказва значително влияние върху новите форми на фолклора, особено върху партизанския фолклор. Но нейният път към съзнанието на писателите не е съвсем

лек — това показват статиите на Вазов и Пенчо Славейков, където общото възхищение често се накръпява от несправедливи бележки. Но престижът на Ботев като поет расте с огромна бързина. Нищо чудно, че дори и хората около „Мисъл“, начело с редактора на списанието д-р К. Кръстев, не могат да не се подчинят на растящото обаяние. Търсейки мястото на своите съратници Пенчо Славейков, Яворов и П. Ю. Тодоров в историята на българската литература, д-р Кръстев използва големия престиж на Ботев и ги извежда от неговите поетически завети (в книгата „Хр. Ботев, П. Р. Славейков, П. Тодоров, П. К. Яворов“, 1917).

Поетически внушения от Ботев могат да се открият в много творби на нашата литература — в „Епопея на забравените“ на Вазов, в „Кървава песен“ на Пенчо Славейков. Преклонението си пред личността, подвига и творчеството на Ботев са изразили в специално посветени нему стихотворения много от нашите големи поети (Хр. Смирненски, Е. Багряна, Л. Стоянов, Н. Фурнаджиев, Т. Траянов, Хр. Радевски, Н. Вапцаров и др.). Този факт също заслужава изследване. Но основният проблем, към който литературният историк трябва да насочи вниманието си, е Ботевата традиция в развитието на българската поезия. Не могат да ни занимават повърхностните прилики, случайните паралели, подражателството. Трябва да бъде намерен основният критерий за разкриване на тази традиция. Струва ми се, това е отношението поет—общество, поет—народ—най-важният проблем, който трябва да решава всеки творец и художник. В известното си стихотворение Вапцаров посочва ботевското решение:

Събличам се.

Лягам в леглото.

Заспивам.

Но ето пристига

навъсен работник

и пита:

— Написа ли песен за Ботев? —

За Ботев ли?

Чакай. . .

Огриват звездите,

след туй на Балкана

излиза луната,

вълкът се промъква

и дебне в скалите,

и светят очите му в мрака.

Работникът бърчи челото

и пита:

— Това ли е Ботев?

Пиши за жетварите там,

за теглото,

за черните кърви,

що пие земята,

за робската песен

и мъката в нея,

която люлее нивята.

Какво ще го търсиш

в усойте, дето

и хищника днеска не броди.

Не виждаш ли? — Ботев
в очите ни свети,
та Ботев е тук, при народа.

Ти падаш и Ботев ни казва:
„Вдигни го!
И дай във ръката му знаме!“
Подавам ръката си,
ти се надигаш
и крачиме рамо до рамо.

Вапцаров разкрива едновременно както обществената, така и творческата, литературно-историческата функция на Ботевата поезия. Традицията, която продължава тази функция, се осъществява в социално-гражданската и революционната линия на нашата поезия. Безспорно, пролетарската, революционната, реалистично-социалистическата литература най-силно възпелват Ботевата традиция — от Д. Полянов до Вапцаров и Веселин Андреев и съвременната българска поезия. Но традицията е по-богата. В първите десетилетия след Освобождението можем да я открием у Вазов, тя се проявява у Яворов. Ще я стесним, ако я отъждествяваме само със социалната програма на художника. В традицията се включват силната поетическа индивидуалност, творческият темперамент, нравственият императив, който движи човека и твореца. Ботевата традиция не се изразява в утвърждаването на определени жанрови форми, нито в създаването на господстващ стил. Действително, Ботев развива великолепно някои жанрови форми — елегията, баладата, приятелското послание, политическия и философския лирически монолог, сатирата, но това е само един път и едно начало за поетите, които идат след него. А за стилового разнообразие на Ботевата традиция свидетелствуват творбите на Смирненски и Гео Милев, Н. Фурнаджиев и Н. Хрелков, Хр. Радевски и Н. Вапцаров, Вес. Андреев и Вес. Ханчев.

Да се търсят допирните точки на Ботев с развитието на нашата поезия в продължение на повече от един век — от Раковски до нашето време — е благодарна задача. Това означава да се разкрият дълбоките корени на една велика национална поетическа традиция, която може да ни изпълва само с гордост и радост. Мярката за величието на Ботевата поезия не е само в онова, което конкретно поетът създава, в неговите шедеври от „Елегия“ и „До моето първо либе“ до „Борба“, „Хаджи Димитър“ и „Обесването на Васил Левски“, но и в могъщото влияние на тази поезия в развитието на българската литература, в силата на Ботевата традиция. Но Ботевата поезия има и други измерения — дълбокото вътрешно сходство с големи поети на световната литература като Петьофи, Мицкевич, Некрасов и др., а може би и с великия Пушкин, ако трябва да говорим за националното обаяние или за националната роля, която играят и личността, и творчеството, и общественият подвиг на нашия поет.

Ботев продължава да бъде наш съвременник като поет и художник. Свикнали с неговата поезия от детска възраст, ние я възприемаме като нещо неотделимо от нашия живот, от нашето лично и национално битие, от нашата култура. И в това е силата на големия творец. Но не бих казал, че това е най-добрата позиция, най-добрият начин за общуване с поета. Тази позиция, превръщайки се в ежедневие и навик, само привидно ни сближава с Ботев — понякога тя дори ни отдалечава от него. Контактът с Ботевата поезия има нужда от постоянно освежаване, от връщане към дълбоките извори на неговото вдъхновение, към неговата, освободена от силата на навика ярка образност, от ново докосване до историческата мащабност на неговите идеи, от непосредно потапяне в изразителната мощ на неговия език. Ботев трябва да бъде за нас не само велико наследство, пред което се прекланяме, но и съвременност, която ни съпътствува като насъщна необходимост.